

MISCELLANEA

Fóti Miklós

A zombori *náhije* Varjas nevű települései a török defterekben és azok középkori előzményei

Az alábbi esettanulmány azt mutatja meg, hogyan lehet egy nyomtalanul eltűnt középkori településünk helyét azonosítani a rendelkezésünkre álló török források alapján. Azokra a kutatási eredményekre támaszkodtam, amelyek a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete és a Magyar Nemzeti Levéltár közös oszmán defter-adatbázis projektjének keretében zajlanak,¹ és amelyben feladatom a Szegedi szandzsákra vonatkozó összeírások településnév-anyagának és az azokra vonatkozó adózási információknak adatbázisba való felvitele volt. A munka során négy szandzsák-összeírás (*tahrir defteri*) és nyolc fejadó-defter (*cizye defteri*) névanyaga lett feldolgozva.² Ezek után indulhatott meg az adatbányászat, vagyis egy-egy kiválasztott témakörhöz összegyűjtve az információkat, tanulmány formájában bemutathatóvá tenni a projekt eredményeit. Vizsgálatom tárgyául először Varjast, egy olyan települést választottam, amely ezen a néven nem ismert a *náhije* területét felölelő egykori

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2021.1.115>

¹ Ez a tanulmány az NKFIH–OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projekt támogatásával valósult meg, melynek részletesebb bemutatását ezúttal mellőzöm, mivel a közelmúltban jelent meg annak ismertetése: Éva Sz. Simon–Klára Hegyi–Gábor Demeter–Balázs Sudár–Miklós Fóti–Ilona Dorogi–Béla Nagy–Zsolt Záros–László Kollányi–Péter Kollányi, Databases of Cadastral Surveys (*Tapu Defteris*) of Ottoman Hungary and its Frontier Zones (16–17th c.). *Archivum Ottomanicum* 37 (2020) 259–272.

² A könnyebb követhetőség érdekében a felhasznált defterekre azok évszáma alapján hivatkozom. A Szegedi szandzsák területére vonatkozó defterek pontos paraméterei és a hivatkozásnál használt normalizált dátumuk a következő: 1546: *mufasszal tahrir defteri* (Bibliothèque nationale de France, Turc. Suppl. 76), kiadta: Branislav Djurdjev–Olga Zirojević, Opširni defter Segedinskog sandžaka. *Mešovita Građa/Miscellanea* 17–18 (1988) 7–80; 1553: *dzsizje defteri* (Österreichische Nationalbibliothek [a továbbiakban ÖNB] Mxt. 603); 1553–1560: *dzsizje defteri* (ÖNB Mxt. 535); 1560: *mufasszal tahrir defteri* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [a továbbiakban BOA] TT.d. 332); 1570: *mufasszal tahrir defteri* (BOA TT.d. 554), kiadta: Káldy-Nagy Gyula, *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben.* (Dél-Alföldi Évszázadok, 24.) Szeged, 2008, 196; 1578: *mufasszal tahrir defteri* (BOA TT.d. 570 és BOA TT.d. 572); 1579-ből a zombori *náhije* szultáni házsait ÖNB Mxt. 591 alapján kivonatolva ld. Velics Antal–Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek. I. 1543–1635.* Budapest, 1886, 324–326; 1587: *dzsizje defteri* (ÖNB Mxt. 533). Az összes Szegedre vonatkozó defter főbb adatai letölthető táblázat formájában hozzáférhetők a Magyar Nemzeti Levéltár honlapján: Sz. Simon Éva, *Tematikus segédlet a Budai vilájet Magyarország területére eső szandzsákjainak 16. századi adó- és birtokösszeírásaihoz.* https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz. (2021. július 15).

Bodrog vármegyében, és a szakirodalom is ellentmondásosan helyezte el két szomszédos *náhije* területén.³

Nézzük tehát, milyen információkat tud egy oszmanista a török forrásokból kinyerni egy eltűnt település azonosításához! Első lépésként tekintsük át a Varjas névvel összefüggésbe hozható települések említéseit a török defterekben. Legkorábbi forrásunkban, az 1546-os⁴ összeírásban még csak egy Varjas tűnik fel, 6 *hánev*al. Fontos még kiemelni – a későbbi “Varjas” nevű falvakkal való megfeleltetés végett –, hogy csupa délszláv személynév szerepel ebben az összeírásban, köztük egy bizonyos Mility Markó, akinek a továbbiakban még fontos szerep jut e falvak életében.

A fejadó-defterek közül a legkorábbiban, az 1553-asban – amelyet csupán néhány év választ el a *tahrirtól* (1546) – Varjas 7 *hánev*al szerepel, de ennél jóval több név van feltüntetve (a *hánev*-számon felül még 8), akik közül Jován Radován nem adózik, mivel ő a *primikür*, akárcsak Gyura, aki szegény (*fakir*), míg a többiek neve fölé a ’megszökött, elmenekült’ értelmű *gürihte* megjegyzést szúrták be. Ezáltal a török berendezkedés kezdeti nehézségeibe nyerünk bepillantást: az első telepesek (ebben a faluban is hárman viselik a *doselac* ’telepes, újonnan érkezett’ melléknevet) alig néhány évvel azután, hogy letelepedtek, továbbálltak, és így a *hánev*-számba sem kerültek be. Az egyetlen közös név az előbbi forrásunkkal Mility Markó.

1560-ban már jelzőkkel különböztetik meg az egyes helységeket, nyilván a népesség gyors emelkedése miatt: Varjas, mely azonos az 1546-as Varjassal, 11 *hánev*. Mellette feltűnik egy Dolna Varjas (6 *hánev*, *haric ez defter* „defteren kívüli” megjegyzéssel, azaz az előző összeírásban nem szerepelt) és egy Gorna Varjas is (19 *hánev*, *haric ez defter*). Gorna Varjas népességéről fontos még megjegyezni, hogy itt öt muszlim nevet is összeírtak. A muszlim lakosok jelenléte szintén támpontként szolgálhat a régió azonosításánál, amint azt majd az alábbiakban bemutatom. A nevek összehasonlítása után kiderül, hogy Mility Markó – aki a két előbb említett defterben még közönséges adózóként szerepelt – most Dolna Varjasban *primikür*ként van feltüntetve, de azért a régi falujában (Varjas) is összeírták.

Tíz évvel később, az 1570-es összeírásban a korábban jelző nélküli Varjas már a Kis Varjas (28 *hánev*) nevet kapta. Ennél a névadásnál érdemes elgondol-

³ Az egykori Bodrog vármegye középkori településhálózata feltárásának és azonosításának nehézségeit, valamint a lehetséges megközelítési módokat kiválóan összefoglalta: István Pánya, Possibilities and Methods for the Reconstruction of the Settlement Structure of Medieval Bodrog County. *Banatica* 29 (2019) 322–358.

⁴ Az összeírás pontos dátumát vitatja a szakirodalom, mivelhogy nincs datálva. Általában 1546-ra vagy 1548-ra teszik keletkezését. A továbbiakban 1546-os defterként hivatkozom rá, elfogadva Sz. Simon Éva (A szülejmáni béke. A magyarországi oszmán adóösszeírások és a magyar-oszmán békekötések összefüggései. *Aetas* 33 (2018/4) 53–72) érvelését, miszerint az első összeírások – így ez is – az 1547-es békeszerződés előkészítését szolgálták.

kodni: a tisztán délszláv nevű lakosok (akikről az 1546-as 'elmenekült' megjegyzésből ráadásul azt is tudjuk, hogy jórészt váltották a hódítás utáni első hullámban érkezett szlávokat, vagyis teljesen új jövevények voltak) miért egy magyar jelzővel különböztetik meg falujukat a két másiktól? Megállapítható, hogy ez volt az „ős” Varjas, és a későbbi összeírásokban felbukkanó falvakat látták el a szláv *gorna* ('felső') és *dolna* ('alsó') jelzőkkel. Észrevehető továbbá, hogy Dolna Varjas (8 *háne*) nevei két kivétellel kicserélődtek, Kis Varjasban pedig feltűnt 19 fő muszlim adózó, míg a rájuk közt mindössze egyetlen tíz évvel korábbi névvel találkozunk (Iván Nikola), tehát a népesség mozgása és cserélődése folyamatos lehetett. Meglehetősen komoly népmozgás zajlott, még az első betelepülőket is újabb és újabb balkáni jövevények váltották. Felső Varjason jelentős népességgyarapodást látunk 1570-ben: a 46 *háne* hitetlen (továbbá egy fő felmentett, azaz *müszellem*) mellett a muszlim *hánék* száma kilencre emelkedett. Kis Varjassal kapcsolatban még megemlíthetjük, hogy egy Virbovács nevű pusztával is gyarapodott, amely sajnos azonosítatlan földrajzi név, de azért annyit tudunk róla, hogy a közelében volt (*nezd-i karye-i mezbure*).

Egy még érdekesebb információval is találkozunk, ha megnézzük, mi lett Mily Markóval tíz év elteltével: most nem Dolna, hanem Gorna Varjasban tűnik fel *primikürként*! Mielőtt ebből bármilyen következtetésre jutnánk, nézzük meg, mi történt újabb tíz évvel később az utolsó rendelkezésünkre álló szandzsák-összeírás adatai szerint. 1578-ban az eredeti Varjas falu ismét Kis Varjas néven szerepel, és igencsak megfogyatkozott: mindössze 3 *háne* maradt (és mindhárom név előzmény nélküli, tehát új jövevényekről van szó). A korábbi összeírás 19 muszlim családja pedig – ismeretlen okból – mind elköltözött.

Dolna Varjas lakossága szinte változatlan 9 *hánéval*, bár megint hozzá kell fűzni, hogy néhány kivételtől eltekintve népessége lecserélődött. Láthatóan a balkáni betelepülők egyik összeírásról a másikra cserélődtek. A tisztán magyar lakosságú falvakkal összehasonlítva ez nagyon szokatlan, azok nevei sokszor évtizedeken keresztül állandóságot mutatnak.

1578-ban Gorna Varjas 27 *hánéből* állt, az 1570-es 46 keresztényhez és 9 muszlimhoz képest ez jelentős visszaesés. Mind a 27 felsorolt név keresztény szláv, vagyis a 9 muszlim családfőnek itt is nyoma veszett, akárcsak Kis Varjason. A keresztény háztartások közül 19 *háne* délszláv familia elvándorolt. A legnagyobb meglepetés azonban az, hogy Mily Markó – az 1560-as Dolna és az 1570-es Gorna *primikürje* – most újra felbukkan, neve után a *miri* jelzővel, vagyis az állam embere, aki adómentességet élvez. Következtetéseket most sem vonnék le ebből, a falvakra vonatkozó topográfiai ismeretek nélkül ez elhamarkodott lenne.

Végül nézzük meg legkésőbbi defterünket is! Több szandzsák-összeírás már nem áll rendelkezésre, de van egy fejadó-defterünk 1587-ből. Mily Markó nevével ezúttal egyszerű adófizetőként Gorna Varjason találkozunk. Eszerint

Felső Varjas-i előljárói karrierje végén egyszerű adófizető rájaként élt ott tovább. Az is megfigyelhető, hogy a többi lakos neve sem cserélődött jelentősen, sőt Dolna és Kis Varjas esetében az előző összeírás nevei ismétlődnek, ami azt tükrözi, hogy addigra lezárult az a nagyarányú népességmozgás, amely a korábbi évtizedeket jellemezte. (Mility Markó tevékenységének áttekintéséhez lásd az 1. táblázatot, a Varjas nevű falvak defterekben való előfordulásaira pedig a 2. táblázatot).

Itt kell megemlítenem, hogy Mility Markó személye egy kronológiai kérdés tisztázásához is jó támpontot adott: egyik datálatlan,⁵ a Szegedi szandzsákra vonatkozó defterünket Vass Előd az 1620-as évekre tette.⁶ Benne egyetlen, mindenféle jelző nélküli Varjas fordul elő, ahol rögtön szemet szúr Mility Markó neve egyszerű adófizető alattvalóként. Feltételezve, hogy a legkorábbi, 1546 körüli összeírásunkban sem fiatalokként vették lajstromba, az 1620-as években már mintegy 90–100 éves lett volna. Feltűnt tehát egy datálási kérdés, amelyhez a Varjas nevű falvak vizsgálata jó támpontot jelentett. Mint láttuk, a falunév jelző nélkül csak 1546 és 1560 között szerepelt, Markó pedig rájaként csak 1546-ban és 1553-ban fordult elő, vagyis defterünk nagyon korai állapotokat mutat, annak 17. századra való keltezése tehát minden kétséget kizáróan elvethető. A többi falunévnél is hasonló észrevételeket tehetünk. A furcsa „Vircsán” és „György János” névvariáns kizárólag az 1553-as dzsizjében fordul elő, a későbbi defterekben már az eredeti, torzulásmentes középkori magyar nevükön szerepelnek (azaz Harcsány, illetve Györtyános). Az alattvalók nevei pedig leginkább az 1560-as forrásunkban szereplőkkel azonosak. Mility Markón kívül hadd említsék egy példát a személynevek egyezésére éppen a Vass Előd által vizsgált kalocsai *náhije* területéről is: Baratnak faluban három lakos neve is egyezik az 1560-as defterrel (Baratnak Tomás, Baratnak Alberd és Baratnak Mihál). Sőt, ők már 1546-ban is itt laktak, viszont 1570-re nyomuk veszett. Csurog (Čurug, Szerbia) falu esete szintén jól szemlélteti a defter kronológiai helyét: az Mxt. 535-ös kéziratban mindössze két személyt írtak itt össze, de mindkettőhöz az „elmenekült” megjegyzést fűzték hozzá. Ezek után nem meglepő, hogy az 1560-as összeírásban Csurog már lakatlan *mezraan*nak (pusztának) van feltüntetve, sőt még tíz évvel később is lakatlannak jelzik. 1578-ban viszont már 12 háztartásnyi

⁵ ÖNB Mxt 535. Flügel katalógusában az alábbi információk kíséretében találjuk (1344. számú kéziratként): „Kopfststeuerregister für die Provinz Szegedin ohne Angabe des Jahres, vidimirt Bl. 23r von 'Abdarazzák Bin Barri [?], mit der Nahie Kaloksa [recte: Kalocsa] in derselben, vidimirt Bl. 38r von dem dasigen Kâdi Ridwân Bin Chidr.” Ld. Gustav Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*. II. Wien, 1865, 456.

⁶ „Keltezés nélkül. Feltételezzük 1620 körüli elkészültét, s a továbbiakban 1620. éviként említjük.” Vass Előd, *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, 1980, 39; illetve Vass Előd, A szegedi és csongrádi *náhije* 1548. évi török adóösszeírása. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. Szerk. Farkas József. Szeged, 1979, 6.

új telepese van, és láthatóan csak ekkor indult virágzásnak. Mindezek alapján a defter keletkezését egyértelműen 1553 és 1560 közé helyezem.

Meg kell még említenem, hogy a datálás kérdésének vizsgálatakor azt is észrevettem, hogy 19. századi történészeink tévesen a vitatott Mxt. 535-ös kéziratot nevezik 1570 körüli defternek. Az előző példánál, Csurognál maradva Iványi István azt írja: „A titeli nahijében sorolják fel Csurog-ot ... 1570-ben kettő és 1590-ben 12 adózó házzal.”⁷ Ennek a kronológiai tévedésnek az oka könnyen érthető: ekkor kizárólag a Bécsben őrzött fejadó-deftereket ismerték, az isztambuli *tahrir defteriket* (1560, 1570 és 1578) viszont nem. Vagyis Iványi nem tudhatta, hogy az 1570-es *tahrirban* Csurog pusztaként szerepel, a 12 adózó háztartás pedig már 1578-ban feltűnt. Az általa 1570-esnek vélt 2 *háne* a datálatlan Mxt. 535-ös kézirat adata. Ez is bizonyítja érvelésemet, miszerint azt időrendben 1560 elé kell tenni.

Összefoglalásképpen kiemelhetjük, hogy egyetlen egyértelműen azonosítható név – különösen akkor, ha még előljáróként is meghatározta a falvak életét – sok információval szolgálhat a kutató számára, és mind lokalizálás, mind a defterek kronológiai sorrendje szempontjából fontos támpontokat nyújthat.

	(Kis) Varjas	Dolna Varjas	Gorna Varjas
1546	rája	–	–
1553	rája	–	–
Mxt. 535 ⁸	rája	–	–
1560	rája	<i>primikür</i>	–
1570	–	–	<i>primikür</i>
1578	–	–	<i>miri</i>
1587	–	–	rája

1. táblázat. Mility Markó jelenléte a zombori *náhije* Varjas nevű falvaiban

Ezek után a török kori Varjas nevű falvak lehetőség szerint minél pontosabb helymeghatározását kíséreljük meg. Milyen középkori források állnak rendelkezésünkre? Csánki Dezső 15. századi topográfiai adatai segítségével

⁷ Iványi István, Bács-Bodrog vármegye községei. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye*. I. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1909, 71. Iványi adatai azokra a *náhije*-táblázatokra támaszkodnak, melyeket Steltzer közölt. Ld. Steltzer Frigyes, Bácskai adatok a török defterekben. *A Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat Évkönyve* 3–4 (1885) 14–27. Steltzer, Bácska történetének jeles kutatója részére Szilády Áron turkológus készítette el és bocsátotta rendelkezésre a defterek adatait.

⁸ Kivételesen jelzettel hivatkozom erre a forrásra, hogy egyértelmű legyen, ez az előzőekben ismertetett, félredatált defter.

számos települést sikerült azonosítanom Bodrog vármegyében, amely nagyrészt lefedte a későbbi zombori *náhijét*. Ám a jeles történész meglepő módon itt nem ismer Varjas vagy Varjad nevű falut, de a szomszédos Bácsban igen: Varjadot – meglehetősen bizonytalanul – Bács, Parabuty (Ratkovo/Paripás) és Tovarisoa (Tovariševo/Bácbástóváros) táján helyezi el.⁹ Ebből kiindulva Káldy-Nagy Gyula arra a következtetésre jutott, hogy a Tovariševo nyugati oldalán található Vranjak azonos lehet Dolna Varjassal.¹⁰ A katonai felméréseken itt ugyanis egy Vranjak šuma (azaz Varjas erdő; szerb *vrana* 'varjú') található. Török deftereinkben *mezraa-i Viranak*¹¹ néven fordul elő, és többnyire Keresztúrral van összekötve egy „más néven” (*nam-i diğer*) szerkezettel. Ezért Varjad/Varjas nem jöhet szóba középkori előzményeként, az említett azonosítás tehát nem állja meg a helyét. Az 1570-es defterben mind Vranjak, mind pedig a három Varjas nevű falu egyaránt szerepel, vagyis az utóbbiak közül egy sem feleltethető meg Vranjaknak.

Hasonló a helyzet Gorna Varjassal, amelyet Káldy-Nagy szintén a bácsai *náhijében* helyez el, mégpedig Parabuty táján.¹² Ennek szintén Csánki előbbi adata az alapja, csak Káldy-Nagy a Csánki által említett településekből most Parabutyot emelte ki. Megerősíthette őt ebben a feltevésében Iványi István bizonytalan helymeghatározása, miszerint Varjad Parabuty térségében keresendő.¹³ Ezek után nem meglepő, hogy a harmadik falunkat, Kis Varjast Káldy-Nagy így lokalizálja: „Bácbástól DK-re Tovarisoa (a későbbi Bácbástóváros) melletti Dolna Varjas, illetve Gorna Varjas (Parabutytól nem messze)... közelében feketett.”¹⁴

Engel Pál térképére¹⁵ az 1522-es tizedjegyzék falvai alapján kikövetkeztetett adat került fel: a Geeze, Waryad, Kapwch, Elwes, Horwaty¹⁶ névsorból egy Bácbástól északra, a Mosztonga keleti oldalán található térség bontakozik ki, amely mellett található a későbbi Parabuty, tehát Iványi helymeghatározása is erre az

⁹ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest, 1894, 212.

¹⁰ Káldy-Nagy, *i. m.*, 196.

¹¹ Az alábbiakban nevének különböző előfordulásai és az azokhoz kapcsolódó információk szerepelnek: 1560-ban: *karye-i Viranak, hali ez raıyyet* (ráják nélkül); 1570-ben: *Kirestur nam-i diğer Viranak ve Çüze* („Keresztúr, más néven Viranyak és Csüze”; az utóbbi Bács városa déli határának része); az 1578-as defter TTd. 570-es számú másodpéldányában: *çayır-i Viranak der ... mezraa-i Çüze* („Viranyak rétje Csüze pusztán”).

¹² Káldy-Nagy, *i. m.*, 195.

¹³ Iványi, *i. m.* I. 141.

¹⁴ Káldy-Nagy, *i. m.*, 214.

¹⁵ Engel Pál, *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis*. Budapest, 2001. Letölthető verziója elérhető: <https://abtk.hu/hirek/1713-megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepekori-magyarorszag-digitalis-atlasza>.

¹⁶ Szabó István, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 86.) Budapest, 1954, 36–37.

információra támaszkodhatott. A defterek adataiból e régiónak a Mosztonga túloldalán lévő része bontakozik ki: Fonova, Gorna Petrofcse, Dolna Varjas, Jákó Falu, Ivánja (azaz a középkori Fonó, Petróc, Varjad, Jakabfalva és Ivánkafalva) az egy tömbben lévő falvak sorrendje, utánuk ugrunk egy másik régióra. Szükséges megjegyezni, hogy míg a vízfolyás keleti oldala a bácsi *náhije*, addig a másik oldal le Vajszkáig a zombori *náhije* területe. Vagyis ha településünk a tizedjegyzék által meghatározott helyen volna, akkor inkább a bácsi *náhijében* írták volna össze; mivel azonban Zomborba került, felmerül, hogy tényleg a Mosztonga másik oldalán fekvő Fonó, Petróc és a többi falu szomszédságában található. Ennek magyarázataként szolgálhat az, hogy a tizedlajstrom Waryad nevű települése a hódítás után szinte ugyanott, de a Mosztonga túlsó oldalán születhetett újjá, és így került a zombori összeírás falvai közé.

Halasi-Kun Tibor szintén úgy véli, hogy Dolna Varjas az általam leírt, Mosztonga nyugati oldalán fekvő régióban lehetett, míg Gorna és Kis Varjas egy másik területen, amelyet ő Hercegszántó környékére tesz, éspedig a falvak defterbeli sorrendjére támaszkodva, ami azonban nem mindig mérvadó.¹⁷

Összegezve eddigi tudásunkat: a törökkori Dolna Varjas azonos a középkori Varjaddal, és – ellentétben a többi Varjassal – Zombortól délre fekkent, a mai Ratkovo (korábban Parabutny) magasságában, ám a Mosztonga nyugati oldalán.

Mi a helyzet a másik két faluval, amelyekről tehát semmit nem tud a középkori Magyarország történeti geográfiájával foglalkozó szakirodalom? Ha egészen az Árpád-korig tekintünk vissza, akkor láthatjuk, hogy Györffy történeti földrajza sem ismer Bodrogban Varjas nevű települést, csak az előbbieken tárgyalt Varjadot Bácsban.¹⁸

Kis és Gorna Varjasról egyetlen közös információnk van, tudniillik az, hogy törökök is lakták. A zombori *náhije* muszlim falvainak elhelyezkedése új megközelítési módot adhat. Ismeretes, hogy a törökök inkább a városokban telepedtek meg, falvakban sokkal ritkábban tűnnek fel. A zombori *náhijében* azonban felettebb gyakori a muszlim lakosok falvakba költözése, sőt még egy teljesen muszlim falunk is van: Karga Koru (amelynek a neve ráadásul 'varjúerdő'-t jelent). Hogy ez csak véletlen-e, vagy Karga Koru is valahogy a Varjas nevű falvakhoz kapcsolódik, sajnos nem állapítható meg, mivel a nevének kívül a defterek semmilyen más tény nem közölnek róla. Sem pusztája, sem halászó helye (*dalyan*) nincs, „más néven” szerkezetben sem említik, így földrajzi elhelyezkedése meghatározhatatlan. Az viszont szembeötlő, hogy a muszlim neveket tartalmazó falvak mind Zombortól északra és nyugatra találhatók. Például Páris,

¹⁷ Tibor Halasi-Kun, Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: *dolna, sredna- and gorna-.* *Archivum Ottomanicum* 2 (1970) 178–179.

¹⁸ Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1966, 244.

Bortán, Tatárrév¹⁹ és Nagyhetes²⁰ neve hozható fel. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a Baja felé eső elnéptelenedett és állandó támadásoknak kitett régióban tudatosan telepítettek le „törököket”.²¹

Mint megfigyelhettük, a mi Varjas elnevezésű falvaink is rendelkeznek muszlim lakosokkal: 1560-ban Gorna Varjason 5 muszlim név volt, számuk 1570-ben 8-ra nőtt, de talán még érdekesebb, hogy Kis Varjason ekkor összesen 19 muszlimot találunk, minden előzmény nélkül. (Dolnán, amely, mint láttuk, egy másik, délibb régióba tartozik, érthetően nincsenek muszlim lakosok.) A következők összeírás alkalmával azonban meglepő módon mindkét faluból eltűntek a muszlimok. Sajnos legtöbbjük átlagos neveket viselt (például Musztafa vagy Abdullah), így nem követhető, hova költöztek. Hasonló nevet viselő emberek például a bajai párkány várkatonái, illetve Zombor lakói között is felbukkannak. A két Varjasról való eltűnésük azzal lehet összefüggésben, hogy Szigetvár elfoglalása és a bajai *náhije* felállítása után rendeződött a közbiztonság helyzete. Összességében a muszlim lakosok varjasi jelenléte egy Zombortól északi, illetve nyugati lokalizációt sejtet, de közelebbi helymeghatározás ezzel a módszerrel nem lehetséges.

Végül a pontos helymeghatározáshoz egy „más néven” szerkezet felbukkanása segít hozzá: az 1553-as fejadódefterben településünket *Varyaş nam-i diğەر Bortan*, azaz „Varjas, más néven Bortán” néven említik. Nem meglepő, hogy Bortán is számottevő oszmán lakossággal rendelkezett: 1560-ban, 1570-ben és 1578-ban egyaránt 8 muszlim nevet sorolnak fel itt. Mielőtt Bortán helymeghatározását ismertetném, egy kis kitérőt kell tenni a *nam-i diğەر* kifejezés megértéséhez. A szerkezetet a Szegedi szandzsák területére vonatkozó török defterek előszeretettel alkalmazzák a települések névváriánsának megnevezésére, és így módon talán ez a legfontosabb település-földrajzi adatunk, amelyet kinyer-

¹⁹ A középkori Tatárrév – amelynek neve a tatárok 1241-es délvidéki áttelelésének emlékét őrzi – feltételezhetően a defterek Ocaak-i Tataran/Ocaak-i Tatarıye településével lehet azonos, bár az *odzsak* szó nem révet jelent, hanem inkább lakói katonai mivoltára utal (ld. pl. *yeniçeri ocağı* 'janicsár hadtest').

²⁰ Ezen eltűnt falvak közül csak az utóbbinak ismerjük mai megnevezését: Kupusina (1904-től Bácskertes).

²¹ A törökök szervezett letelepítésére nincs információnk, viszont ugyanezzel a szándékkal telepítettek ide keresztény lovas katonákat (*martolos*), amiről az 1560-as defter (TTd. 332: 249) így informál: „Mivel a Baja és Zombor közötti terület a hódítás óta üres és elhagyatott volt, a Budára tartók Eger, Gyula és Szigetvár *hajdúdjai* (haramiái) állandó támadásainak voltak kitéve, ezért 100 fő lovas szolgálat fejében Aranyas, Gara, Borsód (mai Gara, illetve Bácsborsód) nevű üres falvakba letelepítették, és védelmi szolgálatuk fejében adómentességük a defterbe bejegyeztetett.” Összeírásainkban mind a muszlimok, mind pedig a *martolos*zok Zombor északi, északnyugati falvaiban tűnnek fel.

hetünk belőlük.²² A kifejezésnek azonban kettős jelentése van: olykor tényleg a település másik nevét adják meg, azaz szó szerint kell értenünk, máskor viszont annyit jelent, hogy a két település egymás közelében, azonos határokon belül feküdt. Az utóbbi használat a Szegedi szandzsákban nagyon gyakran előfordul, mégpedig többnyire olyan esetekben, amikor egy középkori magyar falu terebélyes határain belül jött létre egy délszláv helység (például Szabadkánál: *Uy Varoş, nam-i diğer İzovnadiça*), de két magyar nevet is összeköthetnek vele (*Şagot, nam-i diğer Zödeghaz*).

A mi esetünkben tehát nem arról van szó, hogy Varjas és Bortán azonos lenne, hiszen mindkét települést önállóan is összeírták ugyanazon a defteren belül, hanem arról, hogy Varjas falu Bortán közvetlen szomszédságában található. A középkori Bartány fekvését szerencsés módon számos kamarai térkép,²³ valamint a Habsburg Birodalom második katonai felmérése is megőrizte, ez utóbbi Bortany Schanze néven említi Bezdán és Zombor között. Kis Varjas tehát Bortán mellett lokalizálható, ami igazolja, hogy semmi köze a bácsi *náhije* területén lévő középkori Varjad faluhoz. Gorna a neve alapján ugyanitt, de tőle északabbra lehetett. Mint láttuk, az 1546–1560 között (Kis) Varjason egyszerű rájaként lakó Mility Markó 1570-ben és 1578-ban Gorna előljárója volt, végül 1587-ben, „karrierje” végén, ismét rájaként élt Gorna Varjason. E két falvat tehát egyértelműen összekapcsolja a személye, de mi lehet a magyarázat arra, hogy Dolna Varjason 1560-ban *primikürként* jegyezték be? Először elhamarkodottan arra jutottam, hogy Mility Markó felbukkanása mindhárom helyen, ráadásul kettőben *primikürként* is, a három Varjas elnevezésű falu egymás melletti elhelyezkedését bizonyítja. Amint azonban láttuk, ez egyértelműen cáfolható volt, és egy Zombortól délre eső (Dolna) és egy északnyugati (Kis és Gorna) lokalizálásra jutottunk. Így viszont két lehetséges magyarázat adódik: vagy a) véletlen a Mility Markó nevek egyezése, és két különböző személyről van szó, vagy b) 1560-ban valóban a (Kis) Varjason élő Markót nevezték ki a távolabb fekvő Dolna Varjasra *primikürnek*, azaz mégis lehetett valami kapcsolat az azonos nevet viselő falvak közt anélkül, hogy közvetlen szomszédok lettek volna. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Mility Markónak falusi előljárói tisztségénél fogva fontos szerepe lehetett az előbbieken felvázolt nagyarányú népességmozgás levezénylésében és a telepések cserélődésében.

²² A Szegedi szandzsák területén található névanyagból a *nam-i diğer* szerkezet használatára 15 példát mutatott be Tibor Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary*. Ottoman: *nam-i diğer*. In: *Studia Turcica*. Ed. by Lajos Ligeti. Budapest, 1971, 213–230.

²³ Például Borthan néven találjuk meg Franz Denk térképén: *Mappa comitatus Bács & Bodro[gh.] prouti nunc sub solo nomine com[it]at[us] Bacsiens[is] administratur*. Per Franciscum Denk copiat. 1779 [TK 501]. (Az általam használt és továbbiakban idézett térképek mind elérhetőek online: <https://maps.hungaricana.hu/> (2021. július 15). (A térképeknél szögletes zárójelben az online adatbázisban szereplő jelzetet adom meg.)

Személye ugyan összekapcsolja a Varjas elnevezésű falvakat, ám topográfiai szempontból csak Kis Varjas és Gorna Varjas összetartozását feltételezhetjük.

Felvetődik a kérdés, vajon forrásaink miért nem ismernek itt – tehát Bodrog vármegye Zombortól északnyugatra eső térségében – középkori Varjas/Varjad vagy hasonló névre hallgató települést. Sem Györffy, sem Csánki nem említ Bodrog vármegye települései között ilyet, ugyanakkor ismernek egy Varasdöt, amelynek az általunk vizsgált településsel való azonosságát Halasi-Kun Tibor vetette fel,²⁴ anélkül azonban, hogy arra bármilyen bizonyítékot fel tudott volna hozni. Mivel a Varasd és Varjas neveknél két eltérő etimológiáról van szó (előbbi a *váras*, tehát várral rendelkező jelentésre vezethető vissza), így erős kétségek merülnek fel feltevését illetően. Miután azonban rátaláltam a „Varjas, más néven Bortán” megnevezésre a *dzsizje defteriben*, más megvilágításba került a dolog. Csánki ugyanis így említi Varasdöt: „Bartán, Piski, Baracska-Szent-György sat. helységekkel együtt emlegetik. Hihetőleg Baracska (Dautova) sat. vidékén feküdt.”²⁵ Helyes adatot hoz fel, amikor Bartánt említi első helyen, de rossz következtetést von le, amikor Baracska/Dautova vidékére helyezi. Vagyis Csánki adata is megerősíti, hogy Varasd Bortán közelében, a Zombortól kissé északnyugatra található régióban feketett. Sőt az sem meglepő, hogy Varasd a középkorban a Bartányi család birtokában volt.²⁶ Ezek után – ismerve a szandzsák magyar településneveinek változásait – mégis elképzelhetőnek tartom, hogy ezúttal a Varasd név torzult el Varjasra. Hasonló névmódosulásokra számos példát lehet hozni a vizsgált területről. Szabadkában például Napfény (Stari Žednik) település *Nagy Fény nam-i diğer Naşfün* (Mxt. 534), illetve *Nap Fin nam-i diğer Nagy Fin* (TTd. 554) neveken szerepel a török összeírásokban, de a 18. század kamarai térképein is hasonló névmódosulásokat láthatunk: Müller térképe *Nagyfén*,²⁷ Michael Karpe munkája *Nagyfén*²⁸ alakban őrzi a török kori Nagy Fény változatot, míg Glasser térképén még jobban torzulva *Nagyfén seu Negyven*²⁹ néven szerepel. Hasonlóképpen Nádudvar a legkorábbi defterben (1546) Nagy Udvar néven tűnik fel, mintha az összeíró tudott volna magyarul, de nem elég jól, és félreértette a település nevét. Arra is van példa, hogy a délszláv lakosok, bár megtartották a középkori nevet, kissé átértelmezték azt.

²⁴ Halasi-Kun, Ottoman: *dolna*, 179.

²⁵ Csánki, *i. m.* II. 212.

²⁶ Csánki, *i. m.* II. 213.

²⁷ Ign[at] Müller, *Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos Comitatus cum Districtibus Iazygum et Cumanorum Banatus Temesiensis ejusque Districtuum nec non Regnorum Croatiae, Sclavoniae, Dalmatiae, Magni Principatus Transilvaniae partis Bosniae Serviae Bulgariae et Walachiae...* Wien, 1769 [B IX a 513].

²⁸ M[ichael] Karpe, *Mappa comitatum Bács et Bodrog prouti nunc sub solo nomine comitatus Bacsiensis administratur*: 1766 [TK 252].

²⁹ Joh[ann] Fr[anz] Glasser, *Mappa exhibens situm comitatum Báts et Bodrog, prouti nunc in concreto per comitatum Bachiensem administratur*: 18. század [S 11 – No. 505:2].

Mivel az egyik legelterjedtebb eszköz a toponíma létrehozására a falu egyházának neve elé tett *szent* szó volt, a középkori Mortályos neve az 1546-as *tahrir*ban „Szen Mirtovalos”-ként tűnik fel. A délszláv lakosok tudták, hogy településük a masszív, kőből épült templomáról kapta a nevét, ezért tették elé a *szent* jelzőt, mint az Szent Márton, Szent Margit, Szent Katalin és a többi hasonló név esetében megszokott volt számukra. 1560-ban Kölesrév nevét *Kölöjriv* [Kölözsrív], *nam-i diđer Bukin* formában tüntették fel, majd 1570-ben *Kölöjir* [Kölözsrív], *nam-i diđer Bukinként* félreírták, azonban 1578-ban ismét a helyes „Kölösrev, más néven Bökény” (Mladenovo/Dunabökény) szerepelt.

Végül mégis sikerült egy olyan adatot találnom, amely a Varjas és Varasd nevek összetartozását mutatja. A Szerémi szandzsák deftereinek tanulmányozása közben bukkantam rá egy Valkó megyei Varjasra, amelynek névvariánsaként Engel a térképén a Város alakot hozza.³⁰ Egy ilyen adat, megerősítve a lokalizáció fentebb leírt egybeesésével, már alkalmas annak a megállapítására, hogy a Bortán vidéki Varjasok nevében a középkori Varasdöt kell gyanítanunk. A legerdekesebb kérdés ugyanakkor az, vajon a tisztán délszláv népesség miért tartotta meg a magyar toponímákat, különösen miután az előbbieken ismertett nagyarányú népességvándorlás miatt még a régi, középkor óta honos szerb lakosság helyben maradása is kétségbe vonható.

Összefoglalva a forrásokból kinyert topográfiai információkat, két különböző régióban fekvő, ám egyaránt a zombori *náhije*ben összeírt falu képe rajzolódott ki: Dolna Varjas a középkori Bács vármegye Varjadának felel meg, míg Kis Varjas és Gorna Varjas tőle jóval északabbra, Zombor északnyugati vidékén fekkent.

Amikor a kiegyezés után nekiláttak, hogy a török időkben eltorzult, illetve elszlávosodott helyneveket rekonstruálják vagy visszamagyarosítsák, Varasd vagy Varjas neve már fel sem merült, falvaink a török kor után nyomtalanul eltűntek. Elsősorban a létező települések eredeti nevének felkutatására tettek – igencsak megkérdőjelezhető eredményre vezető – kísérletet. Példaként a bácsi Varjad azonosításánál idézett két szerb településnevet említhetjük: Parabuty nevét 1904-ben Paripásra, Tovariševót pedig Bácsstóvárosra magyarosították. Ezeknek a fantázianeveknek természetesen sem értelme, sem bármiféle középkori előzménye nem volt. Az előbbiről ráadásul pont az 1578-as összeírás árulja el egykori magyar nevét („Szen[t] György, más néven Parabuty”). Tovariševo esetében pedig a falu területén, illetve közvetlen környékén legalább három-négy középkori településünket sikerült megtalálnom, sokszor úgy, hogy a 18. századi kamarai térképeken vagy a Habsburg Birodalom katonai felmérésein is csupán egy-egy dűlőnév vagy mocsár elszlávosodott neve őrizte emléküket.

³⁰ Engel, *i. m.*: Varjas (azonosítója: 5VK96).

	1546	1553	1560	1570	1578	1587
Kis Varjas	Varjas	Varjas, más néven Bortán	Varjas	Kis Varjas	Kis Varjas	Kis Varjas
Dolna Varjas	–	–	Dolna Varjas	Dolna Varjas	Dolna Varjas	Dolna Varjas
Gorna Varjas	–	–	Gorna Varjas	Gorna Varjas	Gorna Varjas	Gorna Varjas

2. táblázat. A zombori *náhije* Varjas nevű településeinek említései a defterekben